

# על המונחים "דברי סופרים" ו"דברי קבלה" ברמב"ם<sup>1</sup>

משה קופל

בהקדמתו לפירוש המשנה הרמב"ם מבחין בין חמש קטיגוריות של דינים שאינם מפורשים בתורה. שתיים מהן מקורן בסיני: "פירושים מקובלים" לתורה שבכתב ו"הלכות למשה מסיני" שנמסרו בלא תלות בתורה שבכתב. שתי קטיגוריות אלה הן בערך מה שהרמב"ם מכנה "דברי קבלה". שלוש הקטיגוריות האחרות מכילות דינים שלא התקבלו בסיני: דינים שחז"ל הסיקו מהפסוק על-ידי מידות שהתורה נדרשת בהן או אמצעים דומים ("היקש"), "גזירות" שגזרו חז"ל כדי להרחיק אדם מן העבירה ו"תקנות" שתיקנו להטבת החברה. שלוש הקטיגוריות האלה מכונות על-ידי הרמב"ם "דברי סופרים". במאמר זה אנסה להתמודד באופן תמציתי עם הבעיות היסודיות שמעלה שימושו החריג של הרמב"ם בשני מונחים אלה.

## א. דברי סופרים

### דרבנן או דאורייתא?

השימוש במונח "דברי סופרים" הוא לרוב מקביל לזה של המונח "דרבנן". הרמב"ם עצמו משתמש בשניהם לסירוגין<sup>2</sup>. לכן הגדרת הרמב"ם לדינים שמקורם בדרשות כדברי סופרים עוררה פולמוס רב. ראשית, הדעה המקובלת בין המפרשים היא, שדרשות חז"ל חושפות משמעויות הטבועות בכתוב ולכן דינים שנוצרו בדרך זו נחשבים בדרך-כלל דאורייתא, לא דרבנן. דעת הרמב"ם נתפסת אפוא כמערערת במידה מסוימת את כוחם של חז"ל, עד כדי כך שהרמב"ן (בסוף השגותיו לשורש ב בהקדמה לספר המצוות) אמר עליהן: "והענין ללומדי הגמרא רע וזר, ישתכח הדבר ולא יאמר". שנית, נראה שהרמב"ם אינו עקיב בשימוש שלו במונח "דברי סופרים". הוא מרבה להשתמש במונח לגבי דינים שהוא בבירור רואה כרבנן, ובהם דינים שבאו מדרשת הפסוקים (למשל: הלכות עדות יג, א). אבל ישנם דינים אחרים שהוא מגדירם כ"דברי סופרים" ורואה אותם כבעלי תוקף של דין תורה. לדוגמא: הגם שהוא הגדיר כי קידושין שנעשו על-ידי כסף הם מדברי סופרים (הלכות אישות

א, ב), במקומות אחרים מתברר שקידושין כאלה מסוגלים לגרום לחיוב מיתה – ומכאן שהם תקפים מדאורייתא (הלכות אישות א, ד; הלכות ממרים ד, ב).

### דברי סופרים כקטיגוריה מטה-הלכתית

התשוב"ץ היה הראשון שניסה ל"הציל" את הרמב"ם באמצעות הטענה שלפעמים הרמב"ם משתמש במונח "דברי סופרים" באופן קצת מליצי שאין משמעותו "דרבנן". בעקבותיו הלכו רוב מפרשי הרמב"ם<sup>3</sup>, למרות הדוחק בפירוש המונח בדרכים לא-עקיבות. מנגד, ישנם מפרשים, ובראשם הלב שמח (על שורש ב בהקדמה לספר המצוות), שפירשו את המונח כפשוטו, למרות הקושי העקרוני. תומכי שתי הגישות נאלצו לתרץ את כל ההלכות הבעייתיות לשיטתם, הלכה הלכה ותירוצה.

אבל נראה, שאפשר לפתור את כל הבעיות על-ידי הבנה נכונה במשמעות ההבחנה בין דאורייתא לדרבנן אליבא דהרמב"ם. ברגיל ההבחנה הזאת מתייחסת לחומרת הדין: דינים שהם מדרבנן נחשבים פחות חמורים ביחס לענישה ובמקרים של ספק; ואם ישנה התנגשות בין דינים, דינים דרבנן נדחים מפני דינים דאורייתא. ברם, עבור הרמב"ם השאלה המשפטית של חומרת הדין – אם הוא מדאורייתא או דרבנן – היא שולית-יחסית. השאלה העקרונית המעסיקה את הרמב"ם כשהוא מבחין בין דין דאורייתא לדין דרבנן קשורה בסיווגו של הדין לענייני הלכות ממרים: האם בית-הדין רשאי לשנות את הדין? האם בית-הדין צריך להכריע מחלוקת לקולא או לחומרא? והאם בית-הדין מצווה להצהיר על הדין שהוא אינו מסיני?<sup>4</sup> לגבי שאלות מטה-הלכתיות אלה השאלה המכרעת היא האם הדין הזה שייך לאותו גרעין קשה של ההלכה המורכב מאותם דינים שניתנו מסיני, בין אם הם כתובים בפירוש בתורה<sup>5</sup> בין אם הם פירושים מקובלים לפסוקים, או שהם הלכות למשה מסיני?

ליתר דיוק: דינים שניתנו מסיני אינם ניתנים לשינוי, ואילו דינים שהם דברי סופרים אפשר לעדכנם או להחליפם:

ב"ד גדול שדרשו באחת מן המדות כפי מה שנראה בעיניהם שהדין כך ודנו דין, ועמד אחריהם ב"ד אחר ונראה לו טעם אחר לסתור אותו הרי זה סותר ודן כפי מה שנראה בעיניו שנאמר "אל השופט אשר יהיה בימים ההם" - אינך חייב ללכת אלא אחר בית-דין שבדורך (הלכות ממרים ב, א).

יתר על כן: במקרה של מחלוקת בדברי סופרים הולכים אחר המקל, מה שאין כן בדין מן התורה:

שני חכמים או שני בתי דינין שנחלקו שלא בזמן הסנהדרין או עד שלא היה הדבר ברור להן, בין בזמן אחד בין בזה אחר זה, אחד מטהר ואחד מטמא אחד אוסר ואחד מתיר אם אינך יודע להיכן הדין נוטה, בשל תורה הלך אחר המחמיר בשל סופרים הלך אחר המיקל (שם א, ה).

חשוב הדבר, שהרמב"ם עושה הבחנה זו בין דברי סופרים לדין תורה רק כאשר יש ספק בהכרעה, כלומר: בעניין מטה-הלכתי השייך להלכות ממרים. הוא אינו נוהג כך בספק במציאות (הלכות איסורי ביאה יח, יז; הלכות טומאת המת ט, יב).

ולסיום: דברי סופרים חייבים להיות מזוהים ככאלה. אי-הבחנה בין דין מסיני ובין דין שחודש אחר-כך עלולה להיות עבירה על איסור "בל תוסיף". בסוף הקדמתו למשנה תורה כותב הרמב"ם:

אם הוסיפו בית-דין עם נביא שיהיה באותו הזמן מצוה דרך תקנה או דרך הוראה או דרך גזירה אין זו תוספת. שהרי לא אמרו שהקב"ה צוה לעושת עירוב או לקרות מגילה בעונתה. ואילו אמרו כן היו מוסיפין על התורה אלא כך אנו אומרים שהנביאים עם כ"ד תקנום וצוו לקרות המגילה בעונתה... ועל דרך זו היא כל מצוה ומצוה שהיא מדברי סופרים.

הרמב"ם משתמש במונח "דברי סופרים" במונח המטה-הלכתי באופן עקיב לחלוטין. לגבי ההבחנה הקונבנציונלית בין דאורייתא לדרבנן אין אתידות ברמב"ם, כי אין ההבחנה הזאת מענייניו. תוקף הדין תלוי בכמה גורמים: האם זהו דין חדש או פירוש לדין קיים? באיזו תומרה ייחסו תז"ל לדין? וכן הלאה (למשל: קידושי כסף מקורם בדברי סופרים, אבל תוקפם דאורייתא, שכן אחרי הכול תז"ל הגדירו את הדרך לביצוע הקידושין). הרמב"ם מטפל בשאלות אלה באופן פרטני בכל מקרה ומקרה, בלא תלות בסיווגו כדאורייתא או כדרבנן ברמה המטה-הלכתית.

## ב. דברי קבלה

אי-ההשתנות של דין מסיני

לאחר שקבענו, כי לגבי הרמב"ם יש הכדל עקרוני בין דינים שמקורם מסיני ובין דינים שמקורם מדברי סופרים, עלינו לדקדק בסימון הגבול שבין קטיגוריות אלה. הדיון יתמקד בהגדרת המונח "דברי קבלה". בהקדמה לפירוש המשנה הרמב"ם כותב:

הפירושים המקובלים ממשה ... אין בו מחלוקת כלל אלא כל זמן שיאמר אדם "קבלתי כך וכך" מסתלק כל וכוח...

הלכה למשה מסיני ... גם זה ממה שאין בו מחלוקת... אבל סברת מי שחשב שגם הדינים שיש בהם מחלוקת קבלה ממשה ונפלה בהם מחלוקת מחמת טעות בקבלה או שכחה... הנה זה חי ה' דבר מגונה ומוזר מאד.

לדעת הרמב"ם, דינים מסיני אינם משתנים וטעויות במסירה אינן נופלות ולכן מחלוקת עשויה להתעורר רק לגבי דברי סופרים. אפשר אפילו לגזור מכאן קריטריון חלקי לגלות את מקורו של דין מסוים: אם לגבי יסנה מחלוקת, הרי שאיננו מסיני.

בגלל שפע ההוכחות נגד הגדרה זו<sup>6</sup> עלינו לבחון במדויק יותר את דברי הרמב"ם. כשהרמב"ם אומר: "כשיאמר אדם קבלתי כך וכך מסתלק כל וכוח", הוא אינו טוען שאין מחלוקת לגבי דין מסיני. הוא רק מסביר שהן מתיישבות בקלות. הרמב"ם ודאי אינו תומך בדעה (האבסורדית בעליל), שכל חכם קיבל מסורת מושלמת של התורה מסיני, אלא בטענה שאין מי שיבדה מלבו מסורת כזו<sup>7</sup>. כשהוא אומר, כי ההלכה אינה נשכחת, הוא מדבר על המסורת הכללית ולא על יחידים. יחידים יכולים לחלוק לגבי הלכה מסיני, אבל רק אחד מהם יוכל לטעון למסורת מסיני ובכך תוכרע המחלוקת.

### אי-ההשתנות של דברי קבלה

במקום אחר הרמב"ם אומר דברים דומים, אך שונים במעט:

דברי קבלה אין בהם מחלוקת לעולם וכל דבר שתמצא בו מחלוקת בידוע שאינו קבלה ממשה רבינו (הלכות ממרים א, ג).

מפתה, ואפילו סביר, לזהות את המונח "דברי קבלה" כאן עם הדינים שמסיני ולהסיק, שיסנה קבוצה קבועה וסגורה של דינים שאינם בני-שינוי. כל שאר הדינים ניתנים לשינוי בכל עת. אבל הגדרה זו אינה מתיישבת כל-כך עם שימושו של הרמב"ם במונח זה בכמה מקומות (עיין, למשל, בהלכות טומאת המת ה, ה; יט, ו). יתירה מזו: הסבר מעט שונה של המונח גם יישב כמה בעיות בכתיב הרמב"ם.

קודם-כול, הרמב"ם מאריך יותר מהרגלו בשניים מהקטעים הנ"ל בריש הלכות ממרים. בקטע הראשון – "דברי קבלה אין בהם מחלוקת וכל דבר שתמצא בו מחלוקת בידוע שאינו קבלה ממש" – נראה שהחצי השני אינו אלא חזרה על הרישא; ובקטע השני – "ב"ד גדול שדרשו באחת מן המדות..." – הוא יכול היה לכתוב משהו פשוט יותר, כמו, למשל, "דין שנלמד על-ידי אחת המדות אפשר לסותרו". האריכות נראית מיותרת.

שנית, שנינו במסכת עדיות:

ולמה מזכירין דברי היחיד בין המרובים הואיל ואין הלכה אלא כדברי המרובין? שאם יראה בית-דין את דברי היחיד ויסמוך עליו (עדיות א, ה).

והעיר הרמב"ם:

לפי... שאפשר שיפסוק בית-דין כדעת אותו היחיד (פירוש למשנה ו).

אם לדעת הרמב"ם כל הדינים שאינם מסיני נתונים לשינוי, למה יש צורך להתבסס על דעת המיעוט? הרי כל בית-דין אמור להיות מוסמך לסתור פסיקה קודמת על-פי שיקול-דעתו בלבד?<sup>8</sup>

דברי קבלה שאינם מסיני

כדי להבין את כוונת הרמב"ם, נצטרך קודם להעריך את ההבדל בין "פירוש המשנה", שהוא ספר פרשני, לבין "משנה תורה", שהוא ספר של פסקי הלכה. בהקדמה לפירוש המשנה הרמב"ם רק מבחין בין קטיגוריות שונות של דינים. בהלכות ממרים הוא מורה לבית-דין מתי הוא רשאי לסתור פסיקה קיימת. על-פי ההגדרות של ההקדמה לפירוש המשניות, התלויות בעובדות היסטוריות, בית-הדין עלול שלא לדעת לאיזו קטיגוריה הדין הנידון שייך. בניגוד לכך, בהלכות ממרים הרמב"ם רוצה לספק קריטריון שימושי שעל-פיו אפשר לקבוע למעשה מתי יש לשנות דין. לכן בהלכות ממרים המונח "דברי קבלה" מכונן כלפי דינים אשר

א. אין עליהם חולקים;

ב. אינם מפורשים כתורה;

ג. ידוע שהם מסיני או שהם כה עתיקים, עד שמקורם אינו ידוע (וייתכן שהם מסיני).

ובכן, דברי קבלה הם קבוצה הניתנת לזיהוי, לא קבוצה אלא הולכת וגדלה, המכילה בין השאר את

לפי זה, אפשר לקרוא את לשון הרמב"ם בהלכות ממרים כך: "דברי קבלה אין בהם מחלוקת" - אין בית-דין רשאי לחלוק על דברי קבלה, בין אם ידוע שהם מסיני בין אם לאו. בתוך כך דין שניתן בסיני הוא תמיד דברי קבלה ולכן בהכרח מעולם לא חלקו עליו. לפיכך "כל דבר שתמצא בו מחלוקת בידוע שאינו קבלה ממש רבינו". לשון הרמב"ם מדויקת אף לגבי המקרים שבהם תיתכן מחלוקת. "ב"ד שדרשו באחת מן המדות כפי מה שנראה בעיניהם שהדין כך... הרי זה סותר ודין כפי מה שנראה בעיניו". זכותו של בית-הדין לסתור את הדין מוגבלת לאותם מקרים שבהם מקורו הבהיר-סינאי של הדין ידוע, כלומר: שאינו מדברי קבלה.

כמו-כן כוונת המשנה במסכת עדיות היא להסביר כי כל עוד נשמרת הדעה החולקת, אי-אפשר להגדיר את הדין כדברי קבלה ולכן אפשר לסותרו. שימור דעת המיעוט מאפשר את אימוצה המאוחר בכך, שדעת הרוב אינה עשויה להפוך לדבר קבלה.

## סיכום

לפי הרמב"ם, ישנה הבחנה ברורה ועקרונית בין הגרעין הקשה של ההלכה, שאינו בר-שינוי, ובין הדינים שמסביב. אבל גרעין זה אינו זוכה להגדרה סופית. דינים נספחים יכולים להגיע לדרגה כזאת של מושרשות, לקבלה גורפת כל-כך, שמקורם הבהיר-סינאי נשכח כליל. ענייני פרשנות, כל עוד הם מזוהים כפרשנות בלבד, יישארו תמיד נספחים; אבל קיום מעשי, מנותק ממקור פרשני ספציפי, נשאר קבוע. וכך הגרעין הקשה של ההלכה הולך וגדל בהדרגה.

## הערות

1. מאמר זה הוא תרגום של פרק מתוך ספרי *Meta-Halakhah – Logic, Intuition and the Unfolding of Jewish Law*, Jason Aronson, 1996.
2. עיין, למשל, בהקדמה לספר המצוות, שורש ב; וב"אגרת לר' פינחס הדיין", איגרות הרמב"ם, מהדורת יצחק שילת, ירושלים תשמ"ח, עמ' 451-454.
3. לרשימה ארוכה ראו יקותיאל נויבאוואר, הרמב"ם על דברי סופרים, ירושלים תשי"ז.
4. עיין אור שמח, הלכות ממרים ב, א; יצחק אייזיק הלוי, דורות הראשונים, חלק ד, עמ' 542-541; נחום א' רבינוביץ, "על דברי סופרים שתוקפם מדאורייתא במשנתו של הרמב"ם", בתוך: משה קופל ועלי מרצבך (עורכים), ספר הגיון, (תשנ"ה) עמ' 87-98.
5. חשוב לציין, שהקטיגוריה של דינים המפורשים בתורה (שאינה מוזכרת בהקדמה לפירוש המשנה) שונה באורח ממשי משתי הקטיגוריות שהן מסיני, דהיינו: פירושים מקובלים והלכות למשה מסיני. הלכות המפורשות בתורה מובנות מאליהן ולא שייכת בהן פסיקה (ראה הלכות שגגות יד, ב). לכן מי שנתן פסק מוטעה, הורה נגד בית-הדין

הגדול או שפסק בהיותו שתוי יין, לגבי דבר המפורש בתורה – אינו מתחייב בעונשים הרגילים. במניין המצוות הרמב"ם איננו מונה אותן מצוות שהן מסיני אך אינן מפורשות בתורה. לדוגמא: מצוות נטילת ערבה היא הלכה למשה מסיני ואינה נמצאת ברשימת תרי"ג המצוות. לפעמים הרמב"ם אפילו מכנה דין שאינו מפורש בתורה "דברי סופרים" (ראו פירושו למשנה כלים יז, יב). לפחות במקרה אחד (לגבי השאלה, אילו טומאות מחייבות עונש על ביאת מקדש) כל פסיקתו של הרמב"ם תלויה בהבחנה בין דינים המפורשים בתורה לאלה הנלמדים מדרשות (הלכות טומאת המת ה, ה).

6. עיינו שו"ת חוות יאיר, סימן קצב.

7. ראו י' שילת, הקדמות הרמב"ם למשנה, ירושלים, חשנ"ב; Z. Lampel, *The Dynamics of Dispute*, 1992.

8. אמנם, לעתים קרובות אין דברי הרמב"ם בפירוש המשנה תואמים את פסיקתו במשנה תורה. כאן, למשל, הוא חוזר בו בעליל באשר לדרישה מבית-הדין המאוחר שיהיה גדול בחוכמה ובמניין מקודמו. ובכל-זאת ודאי עדיף ליישב במידת האפשר את הסתירות בדבריו בעניין אפיון אותם פסקים שאפשר לסותרם.

9. בהקדמה לפירושו לשאלתות, הנצי"ב מייחס משמעות דומה למונח "גמירי", למרות ההבנה המקובלת שפירושו הלכה למשה מסיני. במאמר "שני סוגי מסורת", בתוך: שיעורים לזכר אבא מרי ז"ל, ירושלים תשמ"ג, הרב י"ד סולובייצ'יק זצ"ל מרחיב את העיקרון של הנצי"ב. הוא מנסה להסביר מדוע הדין ש"עמוץ ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית" נמצא בין ההלכות למשה מסיני באופן שנראה אנכרוניסטי בעליל. הרב מגיע למסקנה, שהקטיגוריה של הלכה למשה מסיני מקבילה בערך להגדרה הניתנת כאן לדברי קבלה. הדוחק בהסבר הזה הוא, שבהקדמתו לפירוש המשנה הרמב"ם מגדיר במפורש שהלכה למשה מסיני "קבלום ממשוה כמו שצוהו ה' בהם".